

Κράτος Δικαίου και κοινωνικός έλεγχος*

ΜΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ
ΔΗΜΗΤΡΗ ΕΥΡΥΓΕΝΗ, ΣΤΕΛΙΟΥ ΝΕΣΤΟΡΑ
ΚΑΙ ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ
ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΥΛΟ ΝΕΡΑΝΤΖΗ

Π. Νεράντζης: Το κράτος υποστηρίζεται ότι είναι ένας μηχανισμός «ταγμένος» στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο. Πώς είναι δυνατόν να παραβιάζει αυτά τα δικαιώματα; Και φυσικά δεν αναφέρομαι τόσο σε κάποια ολοκληρωτικά καθεστώτα ή σε περιπτώσεις όπου τα ήθη ενός λαού οδηγούν στην καταπάτηση των ατομικών δικαιωμάτων, όπως τουλάχιστον τα εννοούμε στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, όσο σ' εκείνες τις περιπτώσεις που έχουμε σαφή παραβίασή τους σε δημοκρατικά πολιτεύματα και μάλιστα σε περιόδους ειρήνης.

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ Π. Ν.

1. Στις 28 Μαΐου συμπληρώθηκαν 25 χρόνια από την ίδρυση της «Διεθνούς Αμνηστίας», αναγνωρισμένης κίνησης για την υπεράσπιση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ελευθερίας του φρονήματος και της συνείδησης, σε όλες τις χώρες, τα καθεστώτα και τα πολιτεύματα κάθε λογής, κάθε «χρώματος» και κάθε «δόγματος». Να σημειωθεί ότι η όλη υπόθεση ξεκίνησε από ένα κείμενο του βρετανού δικηγόρου Πήτερ Μπένενσον που δημοσιεύτηκε στην εβδομαδιαία εφημερίδα «Ομπζέρβερ» του Λονδίνου στις 28 Μαΐου 1961 με τον τίτλο «Οι λησμονημένοι εγκάθειρκτοι».

Δ. Ευρυγένης: Πρέπει να εξηγήσει κανείς αυτή την θεωρητική αντινομία. Πώς έχει όμως ιστορικά το θέμα; Θα πρέπει να θυμηθούμε ότι η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου αρχίζει σαν ένα είδος προστασίας απέναντι στην παντοδυναμία του

Δεκάδες χώρες εξακολουθούν στις μέρες μας να παραβιάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, να φυλακίζουν ή να δολοφονούν αυτούς που υποστηρίζουν τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η ετήσια έκθεση της «Διεθνούς Αμνηστίας», οι επιθέσεις εναντίον τους «αποτελούν προσπάθεια όχι μόνο ν' αποθαρρυνθεί η διαφωνία, αλλά για να εξοντωθεί κάθε ελεύθερη συνείδηση».

Κι' όμως τριανταεπτά χρόνια νωρίτερα, στις 10 Δεκεμβρίου του 1948, αρκετές από τις χώρες αυτές υιοθέτησαν την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που υπογράφηκε σε μια ιστορική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών απ' όλα τα κράτη-μέλη του. Οι καταστροφές, οι σφαγές και η φρίκη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου είχαν αποκαλύψει τον εκτρωματικό χαρακτήρα των δικτατοριών και την ανάγκη εγκαθίδρυσης μιας διαρκούς ειρήνης, που θα στηρίζεται σ' ένα πολιτικό καθεστώς δημοκρατικό και σε μια όσο το δυνατόν ευρύτερη αντίληψη για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η διακήρυξη αυτή, που συνοδεύτηκε στη συνέχεια και από άλλες Διεθνείς Συμβάσεις, (Ευρωπαϊκή, Αμερικανική, Αφρικανικός Χάρτης, Πρωτόκολλα, κ.ά.) αναγνωρίζει ότι οι θεμελιώδεις ελευθερίες αποτελούν το βάθος της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο. Και ακόμη ότι αυτά τα δικαιώματα αποτελούν τους θεμελιακούς θεσμούς κάθε κοινωνίας-ελευθέρων-πολιτών και ο σεβασμός σ' αυτούς δηλώνει το επίπεδο του πολιτισμού της.

Κάτω απ' αυτό το πλαίσιο το καθεστώς Δικαίου που υπαγορεύεται από διεθνείς διακηρύξεις για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου μπορεί να συμβάλει μακροπρόθεσμα στη δημιουργία μιας διεθνούς πολιτιστικής συνείδησης και να καλλιεργήσει ανάλογα πολιτικά ήθη. Ουσιαστικά όμως αδυνατεί «εκ των πραγμάτων» ν' αναπτύξει μηχανισμούς που θα εμποδίσουν την παραβίασή τους. Σε συστήματα, άλλωστε, με διαφορετικές ιδεολογικές κατευθύνσεις, είναι διαφορετική και η αξιολόγηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όχι όμως και η στάση της κρατικής εξουσίας που καθημερινά τείνει να τα παραβιάσει.

Σε μια εποχή συνεπώς που χαρακτηρίζεται από τους ανταγωνισμούς των μεγάλων δυνάμεων στο πεδίο των εξοπλισμών, την όξυνση των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων, τη διέγερση των αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας και την καλλιέργεια ενός κλίματος φόβου και αδιαφορίας των πολιτών, τι μέλλει γενέσθαι;

Η ανάπτυξη του κοινωνικού ελέγχου και ενός διεκδικητικού κινήματος που προϋποθέτει θέβατα τη δημιουργία μιας παιδείας από την πλευρά της κοινωνίας των πολιτών είναι ίσως η μοναδική διέξοδος.

Γιατί μόνο αν γνωρίζουμε τα δικαιώματά μας και συνειδητοποιήσουμε τις ευθύνες μας, θα είμαστε σε θέση να προστατεύσουμε κάθε στιγμή τις ελευθερίες μας.

2. Η συζήτηση που ακολουθεί έγινε στα πλαίσια της εκπομπής «Σύγχρονα Θέματα», που μεταδίδεται από την ΕΡΤ – Ραδιοφωνικό Σταθμό Μακεδονίας. Στη στρουγγυλή τράπεζα συμμετείχαν ο πρόσφατα αποθανών Δημήτρης Ευρυγένης, δικαστής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, καθηγητής του Διεθνούς Δικαίου στη Νομική Σχολή του Α.Π.Θ. και ευρωβουλευτής της Ν.Δ., ο Στέλιος Νέστωρ, μέλος μέχρι το 1982 του εκτελεστικού γραφείου της οργάνωσης «Διεθνής Αμνηστία» και ο Αντώνης Μανιτάκης, καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στην Νομική Σχολή του Α.Π.Θ. Το απομαγνητοφωνημένο κείμενο που δημοσιεύεται στα «Τετράδια» περιλαμβάνει το σύνολο της συζήτησης χωρίς περικοπές. Ορισμένες δευτερεύουσας σημασίας γλωσσικές προσαρμογές, έγιναν μόνο για να αποκατασταθεί η ισορροπία ανάμεσα στον προφορικό και γραπτό λόγο.

μονάρχη του ηγεμόνα του κράτους. Υπάρχει ένα ολοκληρωτικό κράτος, το οποίο δεν αναγνωρίζει θεμελιώδεις ελευθερίες και πολιτικά δικαιώματα. Οι πολίτες κατακτούν αυτά τα δικαιώματα σταδιακά. Το κράτος όμως, εκτός από την ιστορική του διαδρομή σαν εκφραστή μιας απολυταρχικής εξουσίας, που προχωρεί βαθμιαία στην αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν παύει και στη σύγχρονη εποχή να είναι ο κύριος, αν όχι ο μόνος φορέας εξουσίας. Είναι φυσικό λοιπόν να υπάρχει μια τάση, πολλές φορές ανεπίγνωτη, χωρίς πρόθεση παραβίασης των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Σήμερα γίνεται δεκτό, ολοένα περισσότερο τουλάχιστον στην Ευρώπη, ότι δεν παραβιάζει μόνο το κράτος τα δικαιώματα του ανθρώπου, αλλά είναι δυνατόν αυτά να παραβιάζονται και από ιδιώτες που συγκεντρώνουν μεγάλη οικονομική και πολιτική δύναμη στα χέρια τους. Μεγάλες εταιρίες, οικονομικοί οργανισμοί, ομάδες πίεσεως είναι δυνατόν να παραβιάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, που αποτελεί ένα διεθνή οργανισμό, ο οποίος ασκεί ένα είδος κρατικής εξουσίας είναι δυνατόν να παραβιάσει επίσης τα δικαιώματα του ανθρώπου. Γι' αυτό σαν αντίσωμα μέσα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα άρχισε να αναπτύσσεται ένας μηχανισμός προστασίας αυτών των δικαιωμάτων.

Σ. Νέστωρ: Η αύξουσα τάση του κράτους να διατηρήσει αυτό που το ίδιο αποκαλεί δημόσια τάξη, έρχεται πολλές φορές σε αντίθεση με την υποχρέωσή του να υπερασπίζεται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το ερώτημα είναι μέχρι ποιο σημείο αντέχει το κοινωνικό καθεστώς στην ελευθερία, δηλαδή στην απρόσκοπτη λειτουργία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων; Μέχρι ποιο σημείο δεν θα χρειαστεί η αστυνόμευση κατά τρόπο παραβιάζοντα τα ανθρώπινα δικαιώματα για να διατηρήσει το κοινωνικό καθεστώς; Εδώ θέβαια μπαίνουμε στο μεγάλο ερώτημα της αποδοχής του καθεστώτος από το κοινωνικό σύνολο. Όσο λιγότερο δηλαδή είναι αποδεκτό το κοινωνικό καθεστώς, τόσο μεγαλύτερη είναι η ανάγκη αστυνόμευσης προκειμένου να διατηρηθεί, να μην καταρρεύσει.

Με αυτή τη συλλογιστική θέλω να φθάσω στο συμπέρασμα ότι το κράτος δεν είναι ένας οργανισμός, ο οποίος είναι ταγμένος στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αντίθετα μάλιστα, το κράτος υφίσταται τις λαϊκές κατακτήσεις για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Και σαν τέτοιο ανθίσταται. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι ένας συνεχής αγώνας για διεύρυνση, για κατακτήσεις. Δεν είναι κάτι που προϋποτίθεται ως υπάρχον και επομένως έχουμε και κάποιον μηχανισμό που θα το προστατεύει, δηλαδή το κράτος. Γι' αυτό, άλλωστε, και η διεθνής κοινωνία άρχισε να επιβάλλει τους μεγαλύτερους δυνατούς περιορισμούς ώστε να συμβάλλει και αυτή στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ένα άλλο θέμα, είναι η παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από ορισμένες ομάδες ή άτομα. Μέσα σ' αυτές τις ομάδες δεν εντάσσονται μόνον οι ομάδες εξουσίας, αλλά και τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, εκείνοι δηλαδή οι οποίοι στον αγώνα τους, χρησιμοποιούν μέσα, που παραβιάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα των άλλων. Έτσι το μεγάλο ερώτημα που τίθεται είναι αν αυτές οι ομάδες υπόκεινται στις διεθνείς ρυθμίσεις για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αν δηλαδή οι Βάσκοι, οι Παλαιστίνιοι, η ομάδα Μπάαντερ Μάινχοφ υπόκεινται στους περιορισμούς που επιβάλλουν οι διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η απάντηση που τείνει να δοθεί σ' αυτό το ερώτημα είναι ότι εφόσον συμπεριφέρονται σαν κρατικοί οργανισμοί, δηλαδή σαν ομάδες που διεκδικούν έδαφος, λαό και εξουσία,

τότε υπόκεινται. Όπως λ.χ. οι Παλαιστίνιοι, που γίνονται δεκτοί και ως μέλη διεθνών οργανισμών. Εφόσον όμως δεν διεκδικούν τέτοιου είδους ιδιότητες, τότε δεν υπόκεινται, σ' αυτές τις διεθνείς ρυθμίσεις.

Π. Νεράντζης: *Ωστόσο τα κράτη έχουν υπογράψει διάφορες συμβάσεις και οι εκπρόσωποι κρατών ή μάλλον κυβερνήσεων συμμετέχουν στα όργανα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πώς εξηγείται αυτή η αντίφαση;*

Δ. Ευρυγένης: Χρειάζονται ορισμένες διευκρινίσεις κατ' αρχήν στην ίδια την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου μέσα στο κράτος. Δεν είναι τα ίδια τα κρατικά όργανα ταγμένα στην προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου; Δεν είναι η ίδια η διοίκηση, η οποία πρέπει να φροντίζει για τη σωστή τήρηση των ορισμών που έχουν για σκοπό την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου; Δεν είναι ο δικαστής και αυτός ένα κρατικό όργανο, ανεξάρτητο από την εκτελεστική εξουσία ένα όργανο το οποίο είναι όμως κρατικό και έχει για αποστολή του την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου;

Στο διεθνές επίπεδο αναμφισβήτητα, εκείνοι που αποτελούν τα μέλη των διαφόρων μηχανισμών προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου ορίζονται από τις κυβερνήσεις και έτσι μερικές φορές έχουμε κάποιον, δημοκρατικό κοινοβουλευτικό καθορισμό της εκλογής τους στα όργανα αυτά. Για να εκλεγεί λ.χ. κανείς δικαστής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των δικαιωμάτων του ανθρώπου προτείνει μεν η κυβέρνηση, τρία πρόσωπα, αλλά τελικά εκείνος που εκπροσωπεί οριστικά την αντίστοιχη χώρα, εκλέγεται από την κοινοβουλευτική συνέλευση του συμβουλίου της Ευρώπης, ένα όργανο στο οποίο μετέχουν κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι από όλα τα κράτη. Δεν παύει βέβαια η καταβολή αυτού του διορισμού του να οφείλεται σε μια κρατική πρόταση. Υποτίθεται όμως ότι τα πρόσωπα αυτά, που αποτελούν μέλη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου ή των επιτροπών του ΟΗΕ, ν' ασκούν την λειτουργία του δικαστή, του μέλους της επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών από την ανάληψη των καθηκόντων τους, με ανεξαρτησία και με αποδέσμευση από κρατικές εντολές.

Π. Νεράντζης: *Πώς μπορεί να συμβεί κάτι τέτοιο και τι μπορεί να εκφράζει;*

Δ. Ευρυγένης: Αυτό βεβαίως είναι θέμα πολιτικής κρίσεως και θα πρέπει να προστεθεί το φαινόμενο της ανάπτυξης της αποστολής του κράτους. Σήμερα το κράτος βρίσκεται σε μία φάση, ακόμα και σ' αυτά τα λεγόμενα φιλελεύθερα οικονομικά καθεστώτα, διαρκώς μεγαλύτερης αναμείξεως στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή. Το κράτος αναλαμβάνει ένα ενεργό ρόλο και τούτο είναι φυσικό να το οδηγεί σε ορισμένες παραβιάσεις. Ένα δεύτερο στοιχείο είναι η τεράστια ανάπτυξη της τεχνικής που διεισδύει στην ιδιωτική ζωή και τις ελευθερίες του ατόμου. Επομένως έχουμε πάρα πολλά στοιχεία που διαφωτίζουν την διαπίστωσή μας, γιατί το κράτος είναι εκείνο το οποίο παραβιάζει σήμερα τα δικαιώματα του ανθρώπου.

Αλλά το κράτος πρέπει να προστατεύει αυτά τα δικαιώματα. Θα 'λεγα ότι ίσως φθάσαμε κατά περιόδους και κατά περιπτώσεις στην ύπαρξη ενός συγχρόνου δημοκρατικού κράτους, το οποίο αισθάνεται αυτό το ίδιο την αποστολή ν' αναπτύξει μέσα στο εσωτερικό του, μηχανισμούς προστασίας. Αισθάνεται δηλαδή την ανάγκη, αν

θέλετε από ένα είδος δημοκρατικής πεποιθήσεως, ν' αυτοδεσμευθεί και να δημιουργήσει όλες εκείνες τις προϋποθέσεις και διαδικασίες που επιτρέπουν στον πολίτη να ελέγξει αυτό το ίδιο το κράτος.

Π. Νεράντζης: *Θίγοντας επομένως την ουσία του προβλήματος, νομίζετε ότι η αντινομία αυτή για την οποία μιλάμε είναι ιστορική και κάπου μοιραία, ή μήπως μπορεί να ξεπεραστεί, αν μιλήσουμε για το ενδεχόμενο και τις δυνατότητες αλλαγής της δομής της κρατικής εξουσίας;*

Α. Μανιτάκης: Την αντινομία αυτή προσπάθησαν να την ξεπεράσουν, ήδη μετά τον πόλεμο, προσθέτοντας πλάι στην κλασική αντίθεση ανάμεσα στην κρατική εξουσία από τη μία πλευρά και στην ελευθερία από την άλλη, την ανάπτυξη της ιδέας της ελεύθερης συμμετοχής. Με την κατοχύρωση δηλαδή των δικαιωμάτων εκείνων, τα οποία εξασφαλίζουν τη συμμετοχή του πολίτη στις πολιτικές αποφάσεις και την ανάπτυξη παράλληλα όλων εκείνων των δικαιωμάτων, που αυξάνουν ένα είδος κοινωνικού και πολιτικού ελέγχου στην κρατική εξουσία.

Αν λοιπόν δούμε μέσα σ' αυτή την ιστορική προοπτική την αντίθεση ανάμεσα σε κράτος και άτομο, η κρατική εξουσία από τη μια πλευρά έχει την αποστολή να προστατεύει τις ατομικές ελευθερίες και από την άλλη, ιδίως με τη σύγχρονη ανάπτυξη της τεχνολογίας και την υπερτροφική ανάπτυξη του κρατικού μηχανισμού, είναι αυτή η οποία περισσότερο από κάθε άλλη εξουσία, ακόμα και από τις ιδιωτικές, απειλεί την ατομική ελευθερία και ιδίως την ιδιωτική ζωή των ατόμων. Γι' αυτό νομίζω ότι δεν υπάρχει άλλη ιστορική διέξοδος παρά ν' αναπτύξουμε όσο είναι δυνατόν τον κοινωνικό έλεγχο, τις κοινωνικές ελευθερίες και ν' αναπτυχθούν αυτοί οι θεσμοί, που εξασφαλίζουν μια καθολικότερη και αποτελεσματικότερη συμμετοχή του ατόμου και των ομάδων στην διαμόρφωση της κρατικής θέλησης και στην αύξηση της κρατικής εξουσίας.

Σ. Νέστωρ: Η ανάπτυξη του κοινωνικού ελέγχου κατά την άποψή μου, απαιτεί μια μακροχρόνια προπαίδεια και μια σταδιακή μεταβολή των θεσμών. Δεν είναι δυνατόν από τη μια μέρα στην άλλη να μιλάμε για κοινωνικό έλεγχο. Θα μιλάμε για άλλου είδους έλεγχο, αλλά ποτέ για κοινωνικό. Η ανάπτυξη αυτού που λέγεται κοινωνία των πολιτών είναι ένα σχολείο που θα πρέπει να κρατήσει για πάρα πολύ καιρό με πάρα πολύ μεγάλες προσπάθειες της κοινωνίας και όχι του κράτους. Από το κράτος δεν περιμένουμε βοήθεια. Θα πρέπει αυτό το πράγμα να γίνει συνείδηση αν θέλετε στην αρχή από μια ομάδα ελίτ, και δεν φοβάμαι να πω αυτό το πράγμα, και όχι μέσω οποιουδήποτε νομοθετικού διατάγματος.

Κατά πόσον, τώρα, το κράτος είναι ταγμένο, ή εν πάση περιπτώσει μέσα στα καθήκοντά του είναι και η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, κάτι που είπε ο Δημήτρης Ευρυγένης, για τους δικαστές τους υπαλλήλους και όλους αυτούς. Βεβαίως, το κράτος δικαίου είναι το αυτοπεριοριζόμενο κράτος, αυτό το οποίο υποχρεούται να εφαρμόζει τους νόμους του, όπως και οι διεθνείς συμβάσεις είναι νόμοι του κράτους. Αλλά τι γίνεται στην περίπτωση που φθάνουμε πια στα όρια ανοχής του κοινωνικού συστήματος; Τι γίνεται όταν ο δικαστής αντιληφθεί ότι η απόφασή του, αν δεχθεί την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, δεν θα γίνει ανεκτή από το κοινωνικό καθεστώς; Θα εξακολουθήσει να προστατεύει τα ατομικά δικαιώματα, ασκώντας το έρ-

γο του; Με λύπη μου διαπιστώνω ότι η πρόσφατη ιστορία μας, η προ 10ετίας ιστορία μας, απέδειξε το αντίθετο. Διότι τότε κατάλαβε ότι είναι όργανο κάποιου κράτους που αυτοϋπερασπίζεται. Και θα πρέπει να βοηθήσει το κράτος, να το αυτοϋπερασπιστεί. Αυτό έκανε ο υπάλληλος και ο αστυνομικός και ο στρατιωτικός και δυστυχώς ο δικαστής. Για να μη μιλήσω για όλες τις άλλες διοικούσες ελίτ, τον καθηγητή του πανεπιστημίου, το δικηγόρο και τον κυβερνητικό υπάλληλο. Αυτά είναι πράγματα, τα οποία ίσως θα μου πείτε ότι δεν πρέπει να λέγονται τόσο σκληρά, αλλά ο κανόνας ήταν αυτός.

Το πρόβλημα επομένως είναι ποια είναι τα περιθώρια που αφήνει το κοινωνικό καθεστώς. Και βεβαίως υπάρχουν περιπτώσεις όπου το ίδιο το κράτος φροντίζει για την προστασία και επεκτείνει τον κύκλο της προστασίας. Πρόσφατο παράδειγμα το νομοθέτημα περί απαγορεύσεως των βασανιστηρίων, περί δημιουργίας δηλαδή ιδιωνύμου αδικήματος. Αυτά είναι κατά την άποψή μου τα διευρυνόμενα συνεχώς περιθώρια. Αλλά αυτά τα περιθώρια γίνονται με διεκδικήσεις. Διευρύνονται με διεκδικήσεις και όχι από μόνα τους. Το φιλελεύθερο κράτος γίνεται μέσα από διεκδικήσεις και αγώνες.

Δ. Ευρυγένης: Δεν θα διαφωνήσω καθόλου με τις παρατηρήσεις του Στέλιου Νέστορα. Χωρίς να υποστέλλουμε καθόλου τον αγώνα για την κατοχύρωση των ελευθεριών και την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων απέναντι στο κράτος, ίσως φθάσαμε στο σημείο που μπορούμε να έχουμε μία θεμιτή αξίωση απέναντι σ' ένα κράτος να δημιουργεί το ίδιο και με πρωτοβουλίες του ακόμη ή απαντώντας σε ορισμένες προκλήσεις, μηχανισμούς προστασίας.

Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα γνωστό σε όλους μας. Το ευρωπαϊκό σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου έχει ακρογωνιαίο λίθο το δικαίωμα της ατομικής προσφυγής. Δηλαδή την δυνατότητα ενός ιδιώτη να καταθέτει μια προσφυγή στα ευρωπαϊκά όργανα, η οποία στρέφεται κατά του κράτους, του δικού του ή και άλλου, που παραβίασε τα δικαιώματά του. Το δικαίωμα αυτό δεν είναι βέβαια αυτόματο. Τα κράτη που μετέχουν στη Σύμβαση πρέπει να το δηλώσουν. Ειδικά σήμερα έχουμε 17 στα 21 κράτη, που μετέχουν στη σύμβαση, τα οποία έχουν κάνει αυτή τη δήλωση και συνεπώς οποιοσδήποτε είναι δυνατόν να στραφεί κατά των κρατών αυτών. Τέσσερα όμως κράτη μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, ας αναφέρουμε και τα υπόλοιπα, Τουρκία, Μάλτα και Κύπρος, δεν έχουν υπογράψει αυτή τη δήλωση. Το κρίσιμο επομένως πολιτικό δίλημμα για το κράτος είναι, αν θα πρέπει να παραχωρήσει αυτό το δικαίωμα στον πολίτη ώστε να μπορεί να στρέφεται εναντίον του ή όχι. Ένα ερώτημα που θέτει σε δοκιμασία το κράτος και του επιτρέπει παράλληλα ν' αναπτύξει πρωτοβουλίες. Υπάρχουν κράτη στην Ευρώπη που έχουν ενσωματώσει το δικαίωμα της ατομικής προσφυγής μέσα στην πολιτική τους παράδοση. Και θα ήταν αδιανόητο να πάσουν ν' αναγνωρίζουν αυτό το δικαίωμα τουλάχιστον στη σημερινή πορεία των πραγμάτων.

Π. Νεράντζης: *Παρά τις όποιες συμβάσεις που μιλούν για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθημερινά σχεδόν γινόμαστε μάρτυρες περιπτώσεων που αυτά τα δικαιώματα παραβιάζονται από κυβερνήσεις άλλων χωρών. Έχουμε όμως την αίσθηση ότι η διάθεση των κυβερνήσεων να κινηθούν εναντίον άλλων είναι μικρή. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της προσφυγής τεσσάρων μόνον ευρωπαϊκών κρατών για την παραβίαση των*

ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τη χούντα. Για ποιο λόγο.

Σ. Νέστωρ: Πρώτο γιατί δεν θέλουν να διακινδυνεύσουν τις διεθνείς τους σχέσεις. Υπάρχουν συμφέροντα τα οποία αναπτύσσονται και κανείς δεν προτίθεται να τα διακινδυνέψει με την κατηγορούμενη χώρα στο όνομα της υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι περιπτώσεις προσφυγών είναι πολύ λίγες, τουλάχιστον στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Σύμβασης και μόνον εφόσον θίγονται εθνικά συμφέροντα. Μόνο μια περίπτωση ξέρω που δεν υπήρχε ιδιαίτερο πολιτικό συμφέρον και αφορά τις τέσσερις σκανδιναβικές χώρες που προσέφυγαν στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τη χούντα, όπως είπατε. Πρόσφατα μάλιστα, δυστυχώς, τα ίδια κράτη προσέφυγαν κατά της Τουρκίας, για τον ίδιο λόγο. Ωστόσο μέσα στην Ευρώπη οι προσφυγές γίνονται τότε μόνον, όταν ακριβώς οι χώρες αρχίζουν να αισθάνονται ότι διακυβεύεται η κοινή πολιτιστική τους κληρονομιά. Διότι τότε υπάρχει η αίσθηση ότι καταστρέφεται αυτός ο συνεκτικός ιστός που δημιούργησε μια κοινή πολιτιστική ιστορία, στο βαθμό που μειώνονται οι πιθανότητες της ενοποίησης της Ευρώπης. Και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση ρητά αναφέρεται σ' αυτές τις ενοποιητικές διαδικασίες. Στα πλαίσια άλλων διεθνών οργανισμών, όπως του ΟΗΕ η κατάσταση είναι ακόμα χειρότερη διότι αφενός η προστασία είναι χαλαρότερη και αφετέρου δεν υπάρχει κανένας λόγος ένα κράτος να δημιουργήσει εχθρότητες χωρίς λόγο.

Υπάρχουν, ωστόσο, χώρες που εκμεταλλεύονται πολιτικά την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για εσωτερικούς ή διεθνείς λόγους. Είναι γνωστή η πολιτική που ασκήθηκε από τις εκάστοτε αμερικανικές κυβερνήσεις στα ανθρώπινα δικαιώματα, τόσο στη Λατινική Αμερική όσο και στην Ελλάδα. Τότε που άλλοτε μεν υπήρχε κάποια τάση να κατηγορηθεί η χούντα για τις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και άλλοτε ελέγετο ότι η χούντα αποτελεί ένα κρίκο του αμυντικού συστήματος της Δύσης και δεν μπορούμε να συζητάμε για ανθρώπινα δικαιώματα. Και αυτά μεταβάλλονται ανάλογα με τις κυβερνήσεις.

Α. Μανιτάκης: Η τελευταία ερώτηση δείχνει νομίζω την προφανή ιδεολογική και πολιτική σημασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των διακηρύξεων, ιδίως για τα δικαιώματα του ανθρώπου που εμπεριέχουν κάποια πολιτική φιλοσοφία. Υπονοούν κάποια αντίληψη για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας ή κάποια αντίληψη για το περιεχόμενο του κράτους. Πίσω από τη στενή σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στις διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου και ένα συγκεκριμένο πολιτικό καθεστώς, νομίζω ότι υπάρχει κάποια σχέση. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι μιλώντας για τα δικαιώματα του ανθρώπου, και όταν αναφέρεται κανείς στην πολιτική ελευθερία, τονίζεται η στενή σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στην πολιτική και οικονομική ελευθερία, ή στην πολιτική ελευθερία και στην ατομική ιδιοκτησία.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια και εφόσον οι διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου υπονοούν κάποια πολιτική φιλοσοφία, είναι νομίζω θεμιτό τα δικαιώματα αυτά να βρίσκονται στο επίκεντρο κάποιας πολιτικής και ιδεολογικής διαμάχης ανάμεσα σε δύο αντίπαλα ή διαφορετικά κοινωνικά καθεστώτα και οι διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου να χρησιμοποιούνται σαν ιδεολογικό όπλο των χωρών της Δύσεως στην αντιπαράθεσή τους με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Και έχω την αίσθηση ότι μιλώντας για τα δικαιώματα του ανθρώπου μερικές φορές τα περιορίζου-

με αποκλειστικά στην προστασία της προσωπικής ελευθερίας και της προσωπικής ασφάλειας. Αλλά εφόσον ήδη η επέκταση του περιεχομένου των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο μας επιτρέπει σήμερα να έχουμε μια γενική έννοιά τους, πιστεύω ότι αναπόφευκτα είμαστε αναγκασμένοι κάθε φορά, όταν αναφερόμαστε στα δικαιώματα του ανθρώπου, να έχουμε μια συνολικότερη ιδεολογική πολιτική και κοινωνική αντίληψη.

Δ. Ευρυγένης: Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει και το γεγονός ότι το κράτος είναι απρόθυμο, γιατί και το ίδιο είναι δυνάμει ένας εναγόμενος. Έχει κι αυτό τις παραβιάσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου, μικρές ή μεγάλες μέσα στο εσωτερικό του και επομένως δεν θα ήθελε να προκαλέσει άλλο συμβαλλόμενο κράτος, στρεφόμενο εναντίον του. Υπάρχει όμως και ένας άλλος παράγοντας που θα έπρεπε να μνημονεύσουμε σ' αυτό το σημείο, αν λάβουμε υπόψη την πρακτική της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου και εξετάσουμε τον κατάλογο των παραβιάσεων που έχουν διαπιστωθεί από την Επιτροπή και το Δικαστήριο. Σε λίγες περιπτώσεις οι παραβιάσεις αφορούν τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στη ζωή, τη στέρηση των πολιτικών ελευθεριών από ένα απολυταρχικό καθεστώς, τα βασανιστήρια και τις απάνθρωπες μεταχειρίσεις. Η πλειοψηφία των διαπιστωμένων παραβιάσεων των δικαιωμάτων του ανθρώπου, που είναι εξίσου σημαντικές και εξίσου θεμελιώδεις για τη λειτουργία ενός δημοκρατικού συστήματος αναφέρονται στη λειτουργία του κράτους. Όπως λ.χ. ο τρόπος διεξαγωγής μιας δίκης, αν πρέπει νάχει κανείς δωρεάν διερμηνέα, όταν δεν καταλαβαίνει τη γλώσσα του δικαστηρίου, αν η πολιτική του κράτησης κράτησε περισσότερο, αν ένας δικαστής ο οποίος συμμετείχε στη δίκη, η οποία τον καταδίκασε σε θάνατο, προηγουμένως ασχολήθηκε με το φάκελλο με την ιδιότητα του εισαγγελέα, κ.ά. θέματα σημαντικότερα, αλλά που δεν είναι δυνατόν να προκαλέσουν την προσφυγή ενός κράτους κατά του άλλου. Δεν μπορώ να φαντασθώ λ.χ. ότι ένα κράτος θα μπορούσε να στραφεί κατά ενός άλλου, υποστηρίζοντας ότι τα ποινικά του δικαστήρια δεν τελειώνουν τις δίκες μέσα στα χρονικά όρια που επιβάλλει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Και αυτό όχι γιατί η παραβίαση αυτή δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί τόσο θεμελιακή για τη λειτουργία μιας δημοκρατικής πολιτείας, αλλά και γιατί ίσως οι ποινικές δίκες διαρκούν εξίσου πολύ σε όλες τις χώρες της Ευρώπης.

Π. Νεράντζης: Η κλίμακα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων περιλαμβάνει τόσο τα ατομικά, όσο και τα κοινωνικά δικαιώματα, γεγονός που αναγνωρίζεται σ' όλες τις διακηρύξεις και τις Διεθνείς Συμβάσεις. Παίρνοντας αφορμή από την παρατήρηση του κ. Αντώνη Μανιτάκη ότι τα δικαιώματα αυτά θρίσκονται στο επίκεντρο μιας πολιτικής και ιδεολογικής διαμάχης ανάμεσα σε διαφορετικά καθεστώτα, θα μπορούσα να πω ότι τα ατομικά αποτελούν τη σημαία του καπιταλιστικού κόσμου, ενώ τα κοινωνικά προβάλλονται από τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι μεν και οι δε τα υπερασπίζονται. Υπάρχει πράγματι αυτή η διάκριση;

Δ. Ευρυγένης: Κάποτε διακρίναμε τα θεμελιώδη δικαιώματα σ' εκείνα που υπέβαλλαν στο κράτος να απέχει, να μην υπεσέρχεται στην ιδιωτική ζωή του ανθρώπου, να μην παραβιάζει την ελευθερία του και τα δικαιώματα που επέβαλλαν στο κράτος να προβαίνει σε κάποια θετική ενέργεια. Τα πρώτα αφορούσαν τις πολιτικές ελευθερίες,

την ελευθερία του λόγου, τις συνδικαλιστικές ελευθερίες, την προσωπική ελευθερία, ενώ τα άλλα που απαιτούν τη θετική λειτουργία του κράτους είναι κυρίως τα κοινωνικά δικαιώματα.

Σήμερα διαπιστώνουμε ότι αυτή η διάκριση αρχίζει να χάνει την οξύτητά της. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι για οποιοδήποτε είδος δικαιωμάτων το κράτος πρέπει να απαιτήσει ένα είδος θετικής παρεμβάσεως στη δημόσια ζωή. Για παράδειγμα, ανάμεσα στα στοιχεία του σωστού δικαστηρίου, της σωστής δίκης είναι να διεξάγεται γοργά η διαδικασία. Αυτό είναι ένα κλασικό πολιτικό δικαίωμα, ένα δικαίωμα όμως το οποίο απαιτεί την παρέμβαση του κράτους. Αυτή η διαδικασία της οσμώσεως ανάμεσα στις δύο κατηγορίες, μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι μέσα από τα κλασικά πολιτικά δικαιώματα αρχίζει να αναβλύζει μια κοινωνική διάσταση. Και αυτό αποτελεί μια έκφραση των συγχρόνων κοινωνικών αιτημάτων. Μία διάταξη που υπάρχει σ' όλα τα συντάγματα και σ' όλα τα διεθνή κείμενα αφορά την προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής. Τι σημαίνει ιδιωτική ζωή, τι σημαίνει οικογενειακή ζωή; Σύγχρονες αποφάσεις διεθνών οργάνων έχουν δώσει μια τέτοια ερμηνεία στην έννοια της ατομικής και οικογενειακής ζωής, και ιδίως στο δεύτερο όρο, ώστε από το περιεχόμενο αυτής της διατάξεως που αναφερόταν απλώς στη δημιουργία μιας προστασίας, ενός ασύλου, αρχίζουν να πηγάζουν πλέον κοινωνικά αιτήματα. Όπως το αίτημα της ισότητας ανάμεσα στα εξώγαμα και τα νόμιμα παιδιά, ή όπως λέμε στη σύγχρονη ορολογία, ανάμεσα στα παιδιά που γεννήθηκαν χωρίς γάμο των γονιών τους, και τα παιδιά που γεννήθηκαν μετά από γάμο. Και ακόμα το δικαίωμα μιας γυναίκας να ζητήσει διαζύγιο και εφόσον στερείται πόρων, το κράτος να της δώσει τη δυνατότητα της λεγόμενης δικαστικής αρωγής δηλαδή να της δώσει την δυνατότητα να έχει ένα κατάλληλο δικηγόρο για να μην καταβάλει τις δικαστικές δαπάνες. Έτσι η εποχή μας φθάνει στο μεγάλο δίλημμα όχι πια της επιλογής ανάμεσα στα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, αλλά στο μεγάλο δίλημμα, στη μεγάλη πρόκληση της συνθέσεως αυτών των δύο κατηγοριών.

Π. Νεράντζης: *Πώς βλέπετε εσείς αυτή την αλληλεξάρτηση ανάμεσα στα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα;*

Σ. Νέστορ: Η αλληλεξάρτηση είναι σαφής και συμφωνώ απόλυτα με αυτά που είπε ο Δημήτρης Ευρυγένης ότι δεν μπορούμε να τα ξεχωρίσουμε. Η διάκριση έγινε αφ' ενός για μεθοδολογικούς λόγους και αφ' ετέρου αποτελεί μια ιστορική διαμάχη ανάμεσα στους δύο κόσμους, δηλαδή στο δυτικό και στον ανατολικό. Τα σοσιαλιστικά κράτη θεωρούν ότι το πρωταρχικό δικαίωμα προς ικανοποίηση είναι το κοινωνικό δικαίωμα, δηλαδή τα δικαιώματα της τροφής, της περίθαλψης της εργασίας, ενώ τα δυτικά κράτη, ξεκινώντας από τα δικαιώματα που θέσπισε η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, δηλαδή η γαλλική επανάσταση, αναφέρονται στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα.

Θα ήθελα ωστόσο, να σταθώ στα κοινωνικά δικαιώματα και να τονίσω ιδιαίτερα το κυρίαρχο δικαίωμα στη ζωή, η ελευθερία μ' άλλα λόγια από την πείνα, που ορίζεται στο άρθρο 11 του σχετικού Συμφώνου του ΟΗΕ. Πώς το εννοούμε όμως αυτό; Μήπως με τον τρόπο που γίνεται σήμερα, στέλνοντας τρόφιμα στην Αιθιοπία; Αυτό είναι το δικαίωμα να μην πεινά ο άνθρωπος; Εκπληρώθηκε η υποχρέωση της διεθνούς κοινωνίας να βοηθήσει τους πεινασμένους στη χώρα αυτή; Πιστεύω όχι, διότι αυτό

που είχε υπόψη του ο διεθνής νομοθέτης δεν αφορά την αναδιανομή του υπάρχοντος σήμερα πλούτου, αλλά τη δυνατότητα να δοθεί η ελευθερία στους ανθρώπους να φτιάξουν τη ζωή τους και να εκμεταλλεύονται τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας τους. Το λέω αυτό, διότι μόνο έτσι μπορούμε να αντιληφθούμε το πόσο δεμένα είναι μεταξύ τους τα ατομικά με τα κοινωνικά δικαιώματα. Δεν υπάρχει δικαίωμα κοινωνικό, οικονομικό, χωρίς το ατομικό δικαίωμα, δηλαδή την ελευθερία να κάνεις κάτι. Όχι την ελευθερία να σε τρέφουν οι άλλοι, αλλά την ελευθερία να δουλέψεις και ν' αναπτύξεις τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας σου.

Γι' αυτό, άλλωστε, καταντήσαμε σήμερα να βλέπουμε την πιο πλούσια σε πλουτοπαραγωγικές πηγές περιοχή της γης, την Αφρική, να είναι η πιο φτωχή και υποανάπτυκτη περιοχή. Διότι προϋπήρξε η απομύζηση των πηγών από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, που επιτεύχθηκε και χάρις στην παιδεία των γηγενών σ' ένα τρόπο ζωής, που άφηνε τους άλλους να εκμεταλλεύονται τη γη τους.

Π. Νεράντζης: Στη χώρα μας, το Σύνταγμα του '75 πώς αντιμετωπίζει τη διάκριση ανάμεσα στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα;

Α. Μανιτάκης: Στο ισχύον Σύνταγμα, που είναι φορέας των σύγχρονων πολιτικών και κοινωνικών αντιλήψεων για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, περιέχονται διατάξεις οι οποίες προστατεύουν κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνικές ελευθερίες. Παράλληλα υπάρχει διάταξη που αφήνει να εννοηθεί ότι μπορούμε να ξεπεράσουμε αυτή την παραδοσιακή διάκριση των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά. Στο άρθρο 25 του Συντάγματος ο συντακτικός νομοθέτης δεν μιλά ρητά για ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, αλλά για δικαιώματα του ατόμου και δικαιώματα του μέλους του κοινωνικού συνόλου. Επίσης έχουμε την διάταξη του άρθρου 20 του Συντάγματος που αναγνωρίζει ρητά το δικαίωμα προσφυγής στα δικαστήρια και η νομολογία έχει ερμηνεύσει τη διάταξη αυτή με τέτοιο τρόπο ώστε στο δικαίωμα της δικαστικής προστασίας να περιλαμβάνεται και η γρήγορη έκβαση της δικαστικής αποφάσεως.

Το θέμα, ωστόσο, που τίθεται είναι σε ποιο βαθμό αυτές οι διατάξεις εξασφαλίζουν κατά τρόπο αποτελεσματικό τον πολίτη. Και εδώ είναι που πρέπει να εξαναγκασθεί το κράτος να επέμβει ώστε να δημιουργήσει ορισμένους θεσμούς και να πραγματοποιηθούν οι διακηρύξεις που έχουν κοινωνικό χαρακτήρα στο Σύνταγμά μας. Μιλώντας για κοινωνικά δικαιώματα συνήθως αναφερόμαστε στο δικαίωμα για εργασία, στο δικαίωμα για στέγη ή στο δικαίωμα για παροχή δωρεάν υγείας. Σαν κοινωνικά δικαιώματα θα πρέπει να θεωρήσουμε αυτά που ορθότερα μπορούμε να ονομάσουμε κοινωνικές ελευθερίες. Το δικαίωμα για απεργία, συνδικαλιστική ελευθερία, η δυνατότητα συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Και τα τρία αυτά δικαιώματα είναι κατοχυρωμένα από το Σύνταγμά μας και είναι χαρακτηριστικό ότι το μεγαλύτερο μέρος της νομολογίας μας είναι αφιερωμένο σήμερα στην προστασία των δικαιωμάτων αυτών. Και κυρίως ένα μέρος των αποφάσεων του Αρείου Πάγου ασχολείται με τη νομιμότητα του δικαιώματος της απεργίας.

Δ. Ευρυγένης: Στο σημείο αυτό θα ήθελα να θυμήσω μια σχετικά πρόσφατη εξέλιξη στην Ελλάδα που αφορά την επικύρωση από τη χώρα μας του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη. Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης είναι ένα κείμενο που συντάχθη-

κε το 1961 στα πλαίσια του Συμβουλίου της Ευρώπης και αποτελεί ένα σημαντικό κατάλογο ουσιαστικών κοινωνικών δικαιωμάτων. Αποκτά δε ιδιαίτερη σημασία όχι τόσο γιατί έχει κάποιον διεθνή ευρωπαϊκό μηχανισμό, όσο γιατί στην Ελλάδα αποτελεί βασική αρχή του Δικαίου, όταν επικυρώνουμε μια διεθνή σύμβαση, η σύμβαση αυτή να ενσωματώνεται στο Δίκαιο μας. Πρόκειται δηλαδή για ένα κείμενο που έρχεται να συμπληρώσει αυτά που περιέχει το Σύνταγμα του '75 και τα οποία ανέπτυξε ο Αντώνης Μανιτάκης.

Μιλώντας για το θέμα των κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων για να κρατήσουμε αυτή την ορολογία στη διάκριση, αν μου επιτρέπατε κ. Νεράντζη, θα ήθελα να κάνω και την εξής παρατήρηση. Κατά καιρούς η διαμάχη ανάμεσα στα πολιτικά και τα κοινωνικά δικαιώματα οδήγησε σ' ένα είδος αλληλοκαταστροφής των δύο κατηγοριών: υπάρχει η αντίληψη και θάλεγα ότι υποστηρίζεται με σθένος και με πολύ έμφαση και στη χώρα μας ότι τι να τα κάνουμε τα πολιτικά δικαιώματα, όταν δεν έχουμε τα κοινωνικά. Και αντίστροφα από την άλλη πλευρά τι να τα κάνουμε τα κοινωνικά δικαιώματα, όταν δεν έχουμε τα πολιτικά. Νομίζω ότι αυτός ο τρόπος προσεγγίσεως του θέματος αποτελεί μία διαστροφή της πολιτικής δεοντολογίας, που θάπρεπε να υπάρχει στο θεμελιώδες θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνολικά. Οτιδήποτε έχει κατακτηθεί σε κάθε κοινωνία ανάλογα με την ιστορική της εξέλιξη πρέπει να είναι όχι απλώς σεβαστό, αλλά πρέπει ν' αποτελεί αντικείμενο της μεγαλύτερης φροντίδας μας να διατηρηθεί. Και η πορεία αυτή ενισχύεται κατά κάποιο τρόπο από το γεγονός ότι πρέπει να διαπιστώσουμε την ουσιαστική αλληλεξάρτηση που υπάρχει ανάμεσα στα δικαιώματα αυτά. Η συνδικαλιστική ελευθερία λ.χ. δεν είναι μορφή της κοινωνικής ελευθερίας του συνεταιριζέσθαι, του να ενώνουν δηλαδή τις δυνάμεις τους τα άτομα μέσα στον κοινωνικό αγώνα; Και δεν είναι ακόμα μια μορφή της ελευθερίας της έκφρασης; Πώς είναι δυνατόν να υπάρξει συνδικαλιστική ελευθερία, χωρίς αυτά τα πολιτικά δικαιώματα; Πώς είναι δυνατόν να υπάρχει ένα σωστό κοινωνικό δικαίωμα για εργασία, όταν δεν συνοδεύεται, όπως άλλωστε τονίζεται στα διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα από την ελευθερία του ανθρώπου να διαλέξει την απασχόλησή του και από την υποχρέωση του κράτους να δημιουργεί τις συνθήκες κάποιας επιλογής, που θεθαίως μας θέτει μπροστά σε μεγάλα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα.

A. Μανιτάκης: Οι πολιτικές και ατομικές ελευθερίες συνδέονται άμεσα με τα κοινωνικά δικαιώματα, αλλά και τα πολιτικά δικαιώματα εξαρτώνται από τις ατομικές ελευθερίες. Αναφέρατε προηγουμένως το δικαίωμα της έκφρασης και το δικαίωμα του συνδικαλισμού. Αλλά στο δικαίωμα της έκφρασης εμπεριέχεται και η δυνατότητα της πολιτικής έκφρασης και σήμερα αυτή η τελευταία εξασφαλίζεται μέσα από πολιτικές οργανώσεις και διάφορους πολιτικούς φορείς. Βλέπετε συνεπώς πόσο μια ατομική ελευθερία είναι συνδεδεμένη μ' ένα παραδοσιακό πολιτικό δικαίωμα και τη δυνατότητα άμεσης συμμετοχής του πολίτη, των κομμάτων, των κοινωνικών φορέων στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης, εφόσον οι ατομικές ελευθερίες συνδέονται μ' ένα καθεστώς πολιτικής και κοινωνικής πολυφωνίας για να μη χρησιμοποιήσω τον όρο της πλουραλιστικής δημοκρατίας.

Ένα δεύτερο σημείο, που θα ήθελα να τονίσω, αφορά την ελευθερία επιλογής της εργασίας και τη σύνδεσή του με το δικαίωμα στην εργασία. Πράγματι όσο θεμελιώδες είναι το δικαίωμα στην εργασία, εξίσου θεμελιώδες είναι και η δυνατότητα που

πρέπει να έχει ο καθένας για να επιλέγει το επάγγελμα που του ταιριάζει και να μπορεί έτσι να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του. Αυτό, ωστόσο, δείχνει τη σημασία που έχουν για τα δικαιώματα του ανθρώπου, οι συνθήκες και οι όροι εργασίας. Η δυνατότητα μ' άλλα λόγια που πρέπει να έχει ο καθένας ν' αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του μέσα από μια εργασία που τον εκφράζει, που του δίνει την δυνατότητα να αναπτύσσει την δημιουργικότητά του, μέσα από μια εργασία που δεν είναι ξένη προς αυτόν, κάτι που δεν το ελέγχει ή τον καταπιέζει.

Π. Νεράντζης: Αυτό βέβαια συγκρούεται με την πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν καθημερινά οι εργαζόμενοι μπρος στο φάσμα της ανεργίας. Αλλά ας συνεχίσουμε τη συλλογιστική στη βάση των όσων προαναφέρθηκαν από τον κ. Μανιτάκη. Η οικουμενική διακήρυξη δίνει μία παγκοσμιότητα στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Φαίνεται δηλαδή ότι δεν λαμβάνει υπόψη τις ιδιομορφίες κάθε χώρας λόγω διαφορετικών πολιτικών καθεστώτων ή ακόμα τα ήθη και τις κοινωνικές αξίες που διαφέρουν. Δεν έχουν επομένως ισχύ;

Σ. Νέστωρ: Κατ' αρχήν η απάντηση που θα έδινε ένας διεθνής οργανισμός είναι ναι. Έγιναν για να εφαρμόζονται κατά τον ίδιο τρόπο. Η απάντηση που μας δίνει η προοπτική είναι όχι. Δεν εφαρμόζονται κατά τον ίδιο τρόπο. Και υπάρχουν πολλές δικαιολογίες γι' αυτό, όπως οι διαφορές των κοινωνικών συστημάτων που αξιολογούν κατά διαφορετικό τρόπο τα ανθρώπινα δικαιώματα, γιατί έχουν ένα βαθύτατο πολιτικό χαρακτήρα. Ωστόσο τι μένει αν δεν είναι οικουμενικά; Πιστεύω ότι είναι οικουμενική η προσπάθεια του ανθρώπου να επεκτείνει το πεδίο της ελευθερίας του. Γι' αυτό αγωνίζονται οι άνθρωποι, για να κατακτήσουν αυτά που δεν έχουν. Και κείνοι που δεν έχουν τα ατομικά δικαιώματα αγωνίζονται για να τα κατακτήσουν. Εκείνοι που υστερούν σε κοινωνικά δικαιώματα αγωνίζονται για να τα διευρύνουν. Και όλοι μαζί αγωνιζόμαστε για να επανξήσουμε, να διευρύνουμε το πεδίο της εργασίας μας. Αυτό νομίζω ότι είναι το μόνο οικουμενικό που υπάρχει στο πεδίο της εφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Δ. Ευρυγένης: Όσο και αν οι γενικεύσεις είναι πάρα πολύ επικίνδυνες σ' ένα τόσο σημαντικό και τόσο ιστορικά και πολιτικά καθοριζόμενο πεδίο, θα συμφωνήσω με τον Στέλιο Νέστορα όταν διαπιστώνει ότι υπάρχει ένας κεντρικός πυρήνας που είναι, πρέπει να είναι, οικουμενικής αποδοχής, που πρέπει να διατρέχει την ιστορία του ανθρώπου, τουλάχιστον στο ελεγχόμενο από τη γνώση μας και την πρόγνυσή μας χωρικό πεδίο. Θα έβρισκα ίσως μιαν άλλη διατύπωση, μία παραλλαγή του όρου, λέγοντας ότι στο βάθος όλης αυτής της ιστορίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου υπάρχει μια ορισμένη αντίληψη για τον άνθρωπο. Όπως τον φανταζόμαστε, έναν άνθρωπο ο οποίος έχει αξιοπρέπεια και αυτό του αναγνωρίζεται στην κατοχύρωση των ελευθεριών, που εκφράζουν τα συντάγματα, οι διεθνείς συμβάσεις, οι διακηρύξεις. Το θέμα είναι πάρα πολύ μεγάλης σημασίας για τον πολιτισμό του ανθρώπου, και ίσως εδώ θάπρεπε να τονίσει κανείς τη σημασία της πολιτικής παιδείας και της παιδείας γενικότερα.

Α. Μανιτάκης: Η ελευθερία είναι αυτό που είπε προηγουμένως ο Στέλιος Νέστωρ. Είναι πολιτική διεκδίκηση, κοινωνικό θίωμα. Είναι κοινωνική τριβή.